

УДК 327.8(73+510)

Цанко О.М.

КРАЇНИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ КНР ТА ІНДІЇ

В статті проаналізована основна сутність зовнішньої політики КНР та Індії щодо країн пострадянського простору, дається характеристика зовнішньополітичним інтересам цих країн в регіоні. Також показані основні форми та методи реалізації зовнішньої політики Республіки Індія і КНР на пострадянському просторі.

Ключові слова: зовнішня політика, КРН, Індія, країни пострадянського простору, концепція «васудхайва кутумбакам», територіальна цілісність, політика «м'якої сили», Шанхайська організація співробітництва.

Цанко О.М.Страны постсоветского пространства во внешней политике КНР и Индии

В статье проанализирована основная сущность внешней политики КНР и Индии по отношению к странам постсоветского пространства, дается характеристика внешнеполитическим интересам этих стран в регионе. Также показаны основные формы и методы реализации внешней политики Республики Индия и КНР на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: внешняя политика, КРН, Индия, страны постсоветского пространства концепция «васудхайва кутумбакам», территориальная целостность, политика «мягкой силы», Шанхайская организация сотрудничества.

Tsapko O.M. The Countries of the post-Soviet Space in Foreign Policy of China and India

The main essence of the foreign policy of the PRC and India in relation to the countries of the post-Soviet space is analyzed in the article, and the characteristics of the foreign policy interests of these countries in the region are given. The main forms and methods of implementing the foreign policy of the Republic of India and the PRC in the post-Soviet space are also shown.

Keywords: foreign policy, KRN, India, post-Soviet countries the concept of "vasudhiva kutumbakam", territorial integrity, "soft power" policy, Shanghai Cooperation Organization.

На сьогоднішній день ми спостерігаємо дедалі більше посилення впливу провідних країн Азії, зокрема Республіки Індії та Китайської народної республіки (далі – КНР) на країни пострадянського простору. З точки зору інтеграційних практик, пострадянський простір має регіональний рівень організації із слабкими суб'єктами наднаціонального та субнаціонального характеру [1, с.34]. Так, з одного боку, під пострадянським простором можна розуміти всі держави, які колись формували Радянський Союз, а з іншого – ті самі держави, за винятком балтійських країн, що найпізніше увійшли до складу СРСР та були значно відособленими від решти радянських республік у своєму політичному розвитку, майже відразу обравши шлях європейської та євроатлантичної інтеграції, відмовившись приєднатися до будь-яких інституцій, що об'єднували пострадянські республіки (зокрема, СНД). Всі ці особливості активно використовуються сучасним керівництвом Індії та КНР при формуванні їхньої зовнішньої політики щодо зазначених країн.

Окремі аспекти проблеми були предметом аналізу в першу чергу центральноазійських дослідників: Р.Алімова, А.Каукенова, В.Парамонова, А.Строкова, О.Столповського, А.Ходжаєва, Е.Усубалієва, Е.Абдилдаєва, С.Сафарова. Серед зазначених праць особливо слід відмітити монографію Р.Алімова «Таджикистан і Китай. Курсом стратегічного партнерства», в якій автор на основі широкого кола джерел та наукової літератури розкрив процес становлення та розвитку багатоаспектного співробітництва Таджикистану і КНР [2]. Окрім того, в контексті досліджуваної нами теми, значний інтерес мають наукові розвідки китайських вчених Ч.Хуаншена, С.Гуанчена, Д.Сяояна та ін. Серед російських досліджень по проблемі російсько-китайських відносин слід відзначити роботи Р.Медведева [1] та А.Лукіна [3]. Значний внесок у вивчення проблеми також зробили українські вчені О.Кожухар [4], О.Васильєв [5], Т.Метельова [6] та ін.

Окрему увагу привертають праці, в якій досліджувався процес становлення зовнішньої політики сучасної Індії. Серед цих праць особливо слід відмітити роботи Р.Басур, Р.Буданія, В.Вінода, С.Гангулі, В.Датта, С.Капілу, Б.Карнада, С.Коена, М.Крепон, Б.Маршал, К.Михаель, С.Ранганатхан, Б.Раджеш, С.Сингх, С.Телбот, Е.Телліс, Б.Челані, Л.Алаєва, О.Борділовської, С.Галаки, І.Горобець, К.Єфремова, С.Лузяніна, С.Луньова, В.Манжолі, О.Маначинського, О.Лукаш, К.Рубель та ін.

На сьогоднішній день і КНР, і Індія перетворюються на найбільш впливових лідерів азійського регіону, які мають всі умови в перспективі стати найбільш впливовими світовими державами. Так, сьогоднішній Китай є світовим лідером останніх тридцяти років за темпами зростання промислового й фінансового потенціалу, який має другу за величиною економіку у світі (з 2013 р.), і який перетворився на найбільшого світового експортера, кредитора, споживача сировинних ресурсів, на державу з найбільшими у світі населенням, армією та золотовалютними резервами.

У сучасній китайській зовнішньополітичній доктрині чітко простежується точка зору, згідно з якою у світовій політиці намітилася тенденція до посилення багатополюсності світу в умовах глобалізації. Важливим постулатом, який лежить в основі модернізації зовнішньополітичного курсу КНР, є ідея «комплексної державної могутності» [7, с.127]. Реалізуючи цей курс сучасна КНР дотримується політики «м'якої сили», де за основу беруться не погрози чи пряме застосування воєнної сили, а мирні, дипломатичні методи у вирішенні зовнішньополітичних питань.

Після розпаду СРСР, на його території склалася ситуація, яка привела, з одного боку, до глибоких структурних змін всієї системи міжнародних відносин, з другого боку, до пошуку нових моделей взаємовідносин між країнами, в тому числі і між вчорашніми союзниками і противниками. На початку поява на території колишнього СРСР нових суверенних держав викликала певні побоювання керівництва КНР, щодо можливості негативного впливу цього фактору на сам Китай. Ці побоювання ґрунтувалися на наступних чинниках:

по-перше, після розпаду СРСР, і як наслідок, колапсу всієї світової соціалістичної системи, внутрішньополітичний курс КНР і надалі був спрямований на побудову соціалізму в країні. В той час, як більшість

держав колишнього СРСР, відкрито проголосили курс на перехід до ринкових відносин;

по-друге, перед Комуністичною партією Китаю постала необхідність дати чітке пояснення населенню Китаю можливості співробітництва з країнами пострадянського простору (зокрема, з Росією), що відреклися від соціалістичної моралі та ідеалів, які продовжували культивуватися в китайському суспільстві;

по-третє, китайське керівництво побоювалося можливості подальшого зростання сепаратизму та нестабільності в країнах пострадянського простору, насамперед, у Росії та країнах Центральної Азії.

Поряд з цими викликами, китайське керівництво також намагалося використати нову ситуацію на пострадянському просторі на свою користь. Все це в комплексі, змусило китайських лідерів шукати шляхи та нові форми співробітництва з новопосталими країнами.

Загалом, стратегія китайської економічної політики щодо країн пострадянського простору базується на трьох принципах: по-перше, отримати доступ до природних ресурсів цих країн, життєво необхідних для китайського економічного зростання; по-друге, показати керівництву пострадянських країн, що Китай не просто зростаюча наддержава, але й відповідальна сила, що ставить перед собою довгострокову мету; по-третє, створити нові надійні ринки для своїх товарів [8, с.457-459].

Процес становлення зовнішньої політики Китаю щодо пострадянських країн, за нашим баченням, пройшов три етапи, які були обумовлені як зовнішніми, так і внутрішніми факторами.

Перший етап охоплює початок 90-х рр. XX ст. до 1995 р. В цей період економічна політика КНР в регіоні знаходилась в процесі формування і становлення, а тому відзначалася особливою обережністю, зваженістю і поміркованістю [7, с.70-71].

Дотримуючись принципу добросусідства, керівництво КНР, ще 27 грудня 1991 р. визнало нові держави, які виникли на території колишнього СРСР і встановила з ними дипломатичні відносини. Наступні кроки китайського керівництва були спрямовані на вирішення проблем, пов'язаних з сферою безпеки і кордонів [4, с.108].

В 1994 р. були сформульовані основні принципи зовнішньої економічної політики Китаю щодо пострадянських країн, а саме підтримка

дружніх добросусідських відносин і мирне співіснування; розвиток взаємовигідного співробітництва і сприяння спільному процвітання; повага до вибору кожної з держав і невтручання у внутрішні справи інших країн; повага суверенітету, сприяння регіональній стабільності.

Стосовно економічних зв'язків КНР і держав пострадянського простору, то в цей період вони обмежувалися лише прикордонною торгівлею. В цілому за 1992-1995 рр. товарообіг між КНР і країнами пострадянського простору складав більше, ніж 4,8 млрд. дол. [1, с.234]. Більша частина товарообігу припадала на Росію, Казахстан і Киргизстан, які мали з Китаєм пряме транспортне сполучення [9]. Економічні відносини КНР з іншими країнами пострадянського простору, зокрема, з Україною були незначними.

Другий етап охоплює період із середини 90-х рр. XX ст. і до подій 11 вересня 2001 р. В цей час Китай суттєво переглянув всю свою зовнішньоекономічну політику щодо пострадянських країн, значно її активізувавши. Китайське керівництво, відмовляється від попередньої «стратегії очікування» і розробляє нову «стратегію поступового проникнення в регіон».

В цілому період середини 1990-х рр. – 2001 р. став переломним у розвитку економічних відносин між КНР і країнами пострадянського простору, у першу чергу Центральної Азії. Китай зосередився на розвитку співробітництва в рамках регіональної системи безпеки і програмі просування своїх економічних інтересів в регіоні [2, с.152].

Третій етап у розвитку політики КНР щодо пострадянських країн отримав назву «всебічне співробітництво». Його початок припадає на 2001 р. і триває до сьогодні [10, с.70-74]. В цей період Китай, зробив ставку на кардинальне зміцнення своїх позицій в економіці пострадянських країн за рахунок суттєвого збільшення об'ємів торгівлі, інтенсифікації проектно-інвестиційної і фінансової діяльності, особливо в плані кредитування значущих для КНР галузей економіки.

В цей же час КНР змінює свою економічну політику щодо Росії. Якщо раніше вона полягала у налагодженні співробітництва, то тепер вона нагадує конкуренцію, яка в перспективі може вилитися у протистояння. На сьогодні керівництвом КНР Росія вже не розглядається рівноправним економічним партнером. Для сучасного Китаю Росія це перш за все: ринок збуту китайських товарів; транзитер китайської продукції в Європу;

постачальник енергоносіїв для китайської промисловості. В 2008 р. між Росією і КНР була підписана «угода століття» щодо експорту нафти через нафтопровід «Східний Сибір – Тихий океан» [11]. В цій угоді Росія вже проявила себе як більш слабкий партнер ніж КНР, бо Кремль на той час гостро потребував китайських капіталовкладень для націоналізації раніше приватизованих нафтових компаній і доставки нафти.

Починаючи з кінця 90-х рр. XX ст., Китай стає головним ініціатором створення багатопрофільної міжнародної організації ШОС (Шанхайської організації співробітництва), яка забезпечує співробітництво в економічній та енергетичній областях і створила умови для розвитку багатосторонніх зв'язків КНР з пострадянським державами в економічній сфері. Особливе значення в цій ділянці китайське керівництво приділяло пострадянським країнам Центральної Азії [2, с. 245].

Саме в цей період Туркменістану, Казахстану та Узбекистану завдяки економічній підтримці КНР вдалося суттєво диверсифікувати мережу постачання газу до китайських ринків в обхід Росії та дістати бажану транзитну незалежність від Москви. Так, станом на березень 2017 р. газопроводом ЦА – Китай було доставлено 170 млрд. куб. метрів природного газу [12]. Зазначена магістраль розпочинається на кордоні Туркменістану й Узбекистану і територією останнього та Казахстану прямує до КНР та через КПП «Хоргос» заходить до Сінцзян-Уйгурського автономного району (СУАР) Китаю. Нині у складі газопроводу функціонують три гілки по понад 1800 км кожна. Щорічна пропускна потужність трьох гілок складає 30 млрд. кубів природного газу. У вересні 2014 р. було розпочато будівництво четвертої гілки D довжиною у 1000 км. Гілка пройде через Туркменістан, Узбекистан, Таджикистан і Киргизстан та увійде до СУАР Китаю у південній його частині, де з'єднається з внутрішнім китайським газопроводом, який поєднує захід та схід КНР. Потужність четвертої гілки D, яка запрацює у 2020 р., складає 30 млрд. кубів газу на рік [4, с.108].

Китай, окрім того, що став найважливішим економічним партнером країн Центральної Азії і головним імпортером нафти та газу з Туркменістану та Казахстану, виступає також в ролі найбільш вигідного кредитора цих країн. Станом на 2016 р. Китай надав країнам ЦА близько 30 млрд. дол. США кредитів. Зокрема, Казахстану – понад 13,5 млрд., Туркменістану – понад 12,4 млрд., Узбекистану – понад 2,2 млрд.,

Таджикистану – понад 1,7 млрд. та Киргизії – понад 1,1 млрд. Кредити мають пільговий характер: відсоткова ставка 1,5-3 %, термін до 20 років із пільговим терміном.

Експерти наголошують на таких особливостях китайського кредитування у Центральній Азії: кредити освоюються китайськими компаніями та напряму пов'язані із залученням китайського устаткування і робочої сили із КНР; спрямовані виключно на реалізацію сировинних та інфраструктурних проєктів, в яких зацікавлений Китай [13, с.33]. Водночас кредити значною мірою допомагають створювати інфраструктуру між Центральною Азією та КНР, оскільки в радянські часи цей регіон був ізольований від транспортної системи Китаю. Нині Пекін концентрує зусилля на створенні та реконструкції об'єктів (логістичних центрів, автомагістралей та залізниць), які дозволяють нарощувати товарообмін з регіоном [7, с.19].

Незважаючи на економічну активність у пострадянських країнах, КНР, при цьому, ставить в основі своєї політики перш за все власні національні економічні інтереси. Крім того, характерною рисою економічної політики КНР на пострадянському просторі стала ставка на поглиблення двохстороннього економічного співробітництва [8, с.160-162].

Слід зазначити, що поряд з економічним інтересом, важливим компонентом зближення країн Центральної Азії з Китаєм є позитивний імідж китайської моделі побудови «соціалізму з китайською специфікою». Ця модель викликала резонанс зацікавленість з боку керівництва центральноазіатських країн пострадянського простору своєю гнучкістю та нетрафаретністю, чіткими і зрозумілими перспективами подальшого розвитку. Сильною стороною китайської економічної політики в Центральній Азії, окрім гнучкої взаємодії на двосторонній основі та наявного значного фінансового ресурсу, є спроможність Пекіну запропонувати широкий спектр напрямів для співробітництва. Відносна слабкість промисловості та ресурсний характер економік країн Центральної Азії створюють «природне» підґрунтя для економічної співпраці з Китаєм.

Стосовно українсько-китайських двосторонніх відносин, то до 2013 р. вони розвивалися по висхідній, що було закріплено відповідними офіційними документами. Китайські керівники впродовж всього цього часу вважали Україну своїм важливим партнером на пострадянському

просторі та навіть назвали першою європейською країною на Новому Шовковому шляху. Однак, повноцінному здійсненню цього грандіозного трансконтинентального проєкту може завадити війна на сході України, тому Китай зацікавлений у якнайшвидшому вирішенні даного конфлікту. До цього моменту багато інвестиційних проєктів можуть бути припинені або анульовані (наприклад, ті з них, які планувалися здійснити в Криму).

Однак, незважаючи на ці досягнення, КНР у своїй нинішній політиці щодо країн пострадянського простору зіштовхнулася з цілим рядом проблем. Так, на сьогоднішній день намітилася тенденція наростання асиметрії у російсько-китайських економічних відносинах на користь Китаю. Для керівництва КНР сучасна Росія більше не є головним питанням зовнішньої політики, а тільки одним з основних елементів загальної стратегії Китаю. Незважаючи на певні успіхи стратегічного партнерства, відносини між Росією і Китаєм не можна охарактеризувати як такі, що ґрунтуються на принципах довіри через відсутність розуміння істинних намірів один одного, конкуренцію в Центральній Азії, російську заклопотаність щодо її Далекого Сходу і «підйому Китаю». Росія бачить себе рівним партнером КНР, але в реальності все більше потрапляє в залежне становище від нього з перспективою стати у майбутньому «сировинним придатком» більш потужного Китаю.

Дедалі більше посилення економічного впливу КНР на країни пострадянського простору ставить під знак питання подальшу гегемонію Росії та США, що у майбутньому неминуче призведе до загострення суперництва між США, КНР і Росією в центральноазіатському регіоні. Відповідно, реальний результат повзучого протистояння трьох держав у регіоні поки що видається невизначеним. В цьому контексті лише зазначимо, що якщо до російської анексії Криму у 2014 р. відносини між трьома вищезазначеними державами можна було назвати, як «конкуренція», то тепер зі збільшенням поляризації та зміною «правил гри», ці відносини можуть опинитися на грані конфронтації.

Щодо країн кавказького регіону, зокрема Азербайджану та Грузії, а також України та Республіки Білорусь, то ці країни розглядаються Китаєм здебільшого у якості транзитерів китайських товарів у Європу в обхід Росії за Транскаспійським міжнародним транспортним маршрутом («Шовковий вітер») – одним із коридорів китайського «Шовкового шляху», який починається у Казахстані.

Нинішня Україна у зовнішній політиці КНР на сьогодні розглядається перш за все як донор ресурсів та продуктів четвертого технологічного укладу до Піднебесної. На сьогоднішній день, Україна для Китаю не є стратегічним партнером, водночас для України відносини із Китаєм є дуже важливими. Саме КНР спроможна задовольнити попит, який зник після погіршення наших відносин із РФ.

Стосовно політики Індії щодо країн на пострадянському просторі, то тут важливу роль відіграв попередній досвід індійсько-радянського співробітництва, особливо цей досвід помітний в частині визначення пріоритетних напрямів співпраці із зазначеними державами після розпаду СРСР.

На відміну від КНР, у зовнішній політиці Індії щодо країн пострадянського простору переважають безпековий та енергетичний фактори, у той час як економічний чинник не відіграє помітної ролі. При цьому, у своїй політиці у пострадянському регіоні індійське керівництво найбільшу увагу приділяє Росії і пострадянським країнам Центральної Азії. В основі сучасної зовнішньої політики Індії лежить концепція «васудхайва кутумбакам» – «світ як велика родина». Суть її полягала у тому, що всі держави світу, як члени єдиної родини, мають об'єднатися в боротьбі із загрозами, які виникають в процесі світової еволюції. Ця концепція базується на принципах плюралізму, синергізму та співіснування [10, с.53-54]

Основні вектори зовнішньої політики Індії щодо країн пострадянського простору можна умовно поділити на чотири складові. Перший вектор, це співпраця з Російською Федерацією. Особливо ця співпраця активізувалася на початку XXI ст. в рамках ООН. Зокрема, в той період підтримка Росією постійного членства Індії в Раді Безпеки ООН була дуже важливою для Делі. В подальшому висока динаміка розвитку взаємовідносин між Індією та Росією у всіх сферах політичного та економічного життя, інтенсивна військово-технічна співпраця та проведення спільних індо-російських досліджень у галузі атомної енергетики, вивели їх на новий рівень, який із жовтня 2001 року став офіційно називатися «відносинами стратегічного партнерства» [14, с.12].

Другий вектор, стосується активізації співпраці Індії з пострадянськими країнами Центральної Азії. Тут індійське керівництво перш за все цікавлять питання створення надійних шляхів постачання

нафти та газу з регіону ЦА до Індії. Для реалізації цього завдання Індією було підписано велику кількість меморандумів про співпрацю в енергетичному секторі з Казахстаном, Туркменістаном і Узбекистаном. Однак крім співпраці з Туркменістаном щодо поставок газу та інвестицій в деякі інфраструктурні проекти в Таджикистані, Індія так і не здійснила раніше заявлених проектів співпраці з іншими країнами. Реалізація проекту трубопроводу Туркменістан-Афганістан-Пакистан так і залишилася нездійсненою через складну внутрішньополітичну ситуацію а Афганістані.

Сьогодні Індія навіть не входить в десятку найбільших інвесторів в енергетичні сектори центральноазіатського регіону. Відомий французький аналітик М.Ларюель з цього приводу зазначив, що Індія втратила свій шанс стати впливовим гравцем в енергетичній сфері у Центральній Азії [10].

На сьогодні сфери помітної економічної присутності Індії лежать у фармацевтичному секторі, торгівлі ураном з Казахстаном та експорті бавовни з Узбекистану. Зокрема, до 30% фармацевтичних продуктів завозять в Центральну Азію з Індії [15]. Індія також виявляє бажання брати участь в інтеграційних процесах в цьому регіоні, зокрема, має намір приєднатися до ШОС, яка набуває все більшого значення, як об'єднувачий та координаційний центр країн ЦА і цим самим стає ще більш привабливим з точки зору індійської політики.

Стосовно інших пострадянських країн, то співпраця Індії з державами Південного Кавказу мала формальний і ситуативний характер та не відрізнялася стратегічним характером. Серед країн Південного Кавказу найбільш активно розвивалась співпраця Індії з Вірменією.

Серед колишніх радянських республік - країн Східної Європи найбільш активну співпрацю Індія здійснює з Україною, у той час як відносини з Молдовою та Білорусією не були активними векторами політики Індії на пострадянському просторі.

Таким чином, реалізуючи свою політику в країнах пострадянського простору, сьогоднішні правлячі кола Індії та Китаю роблять ставку на довгострокові економічні проекти, що дозволять в майбутньому зробити економіку і політику цих країн повністю залежними від себе і тим самим досягти основної зовнішньополітичної мети, яка

полягає у зміцненні регіонального лідерства цих держав з подальшим перетворенням їх у гравців глобального рівня.

Порівнюючи зовнішню політику КНР та Індії щодо країн пострадянського простору, слід зауважити, що якщо Китай тут робить ставку на різностороннє та широке економічне співробітництво, то до головних сфер співробітництва Індії з державами пострадянського простору належать: питання безпеки, боротьба за офіційне визнання світовою спільнотою ядерного статусу Індії; військово-технічне співробітництво; протидія сепаратизму та міжнародному тероризму; спільна розробка шляхів диверсифікації джерел енергопостачання; політична співпраця, зокрема, в частині надання підтримки територіальної цілісності Індії в контексті кашмірського, індо-китайського та інших регіональних конфліктів, які мають сепаратистське забарвлення, підтримка ідеї набуття Індією статусу постійного члена Ради Безпеки ООН тощо.

Основними формами співробітництва Індії з державами пострадянського простору є взаємодія на двосторонньому рівні та співпраця в рамках багатосторонньої дипломатії (зокрема, міжнародних та регіональних організацій – ООН, ШОС тощо.

Список використаних джерел та літератури:

1. Медведев Р. Подъем Китая. Что такое социализм по – китайски? / Р.Медведев. – М. : Астрель, 2012. – 318 с.
2. Алимов Р. Таджикистан и Китай. Курсом стратегического партнёрства / Р.Алимов. – М. : «Весь мир». – 2014. – 377 с.
3. Лукин А. В. Возвышающийся Китай и будущее России. Работы о Китае и российско-китайских отношениях. – М.: ИД "Международные отношения", 2015. – 789 с.
4. Кожухар О. Еволюція політики Китаю в Центральній Азії (90-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) / О.Кожухар // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип.47. – С.107-112.
5. Васильев О. Особливості суспільно-політичної трансформації Казахстану // Країни пострадянського простору в умовах формування багатополосного світу: історичні уроки та перспективи. Збірник наукових праць. – К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 157-164.
6. Метельова Т.О. Туркменістан: особливий шлях чи неodesпотія / Т.О.Метельова // Країни пострадянського простору в умовах формування багатополосного світу: історичні уроки та перспективи. Збірник наукових праць. – К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 164-178.
7. Казанцев А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия / А.Казанцев. – М. : Наследие Евразии, 2008. – 248 с.

8. Делягин М. Империя в прыжке. Китай изнутри. Как и для чего «Алеет Восток». Главное событие XXI века / М. Делягин, В. Шеянов. – М. : «Книжный мир», 2015. – 671 с.
9. Гусев Л. Место Центральной Азии в политике Китая (по мнению китайских экспертов) / Л.Гусев. – Режим доступа: www.ru.jornal-neo.com/node/8821
10. Еріка М. Китай і Індія посилюють свій вплив у Центральній Азії / М.Еріка. - Режим доступа: <https://ukrainian.voanews.com/a/india-and-china-03-17-2012./918482.html>
11. Парамонов В.В. Экономическое проникновение Китая в Центральную Азию: состояние, проблемы и перспективы / В.В.Парамонов. – Режим доступа: www.bscsw.com/articles.aspx.
12. Сычева А. М., Спивак В. Ю. Проекты китайских нефтегазовых корпораций в государствах Центральной Азии // Центральная Азия: роль в перестройке мировых рынков нефти и природного газа. – М.: ИМЭМО РАН, 2014. – С. 33-42.
13. Бугрій М. Глобальна економіка у посткризовий період: тенденції та перспективи / М. Бугрій, Т. Федоренко, Є.Медведкіна. – К. : НІСД, 2012. – 46 с.
14. Давидович Л. Політика Республіки Індія щодо країн пострадянського простору (1991 – 2004 р.р.) : автореф. дис. ...канд. пол. наук / Л. Давидович. – К., 2011. – 22 с.
15. Синха Яшвант. Многополярный мир – наша общая цель / Яшвант Синха // Международная жизнь. – 2003. – №3. – С.46-56